МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІЙНОГО САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Виконав: студент, 2 курсу,
групи 8.0533-з-2-дн
спеціальності 053- Психологія
Янущенко Дмитро Вікторович
Керівник: Шевченко Н.Ф., д.психол.н.,
доцент кафедри психології
Рецензент: Гредінарова О.М., к.психол.н.,
доцент кафедри психології

Запоріжжя – 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

«____»_____2025 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Янущенко Дмитру Вікторовичу

Тема роботи: Толерантність як чинник професійного саморозвитку особистості, керівник роботи Шевченко Н.Ф.. д.психол.н., доцент кафедри психології затверджені наказом ЗНУ від «24» вересня 2024 року № 1446-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити теоретичний аналіз основних соціально-психологічних підходів у дослідженні толерантності, як чинника професійного саморозвитку особистості; провести теоретичний аналіз толерантності, як феномену, її основних принципів та функцій; виявити особливості взаємозв'язку професійної толерантності та комфортного клімату в колективі.

5. Перелік графічного матеріалу: 1 таблиця

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Шевченко Н.В., доцент		
Розділ 1	Шевченко Н.В., доцент		
Розділ 2	Шевченко Н.В., доцент		
Розділ 3	Шевченко Н.В., доцент		
Висновки	Шевченко Н.В., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень –лютий 2024 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2024 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2024 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень-серпень 2024 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	вересень-жовтень 2024 р.	Виконано
6	Написання висновків	Листопад-грудень 2024 р.	Виконано
7	Передзахист	Січень 2025 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	Березень 2025 р.	Виконано

Студент _____ Д.В. Янущенко

Керівник роботи _____ Шевченко Н.В.

Нормоконтроль пройдено
Нормоконтролер ________ О. М. Гредінарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 50 сторінок, 1 таблиця, 40 джерел.

Об’єкт дослідження: професійна толерантність.

Предмет дослідження: психологічні особливості формування професійної толерантності.

Мета дослідження: полягає в теоретичному та емпіричному вивченні психологічних особливостей професійної толерантності, розробки практичних інструментів для її формування.

Гіпотеза дослідження: наявність сформованої професійної толерантності є проявом психологічної зрілості особистості, яка формується шляхом саморозвитку особистості, а також під впливом правильно підібраних методик, що реалізуються психологічною службою в колективі.

Методи дослідження. Теоретичні: теоретичний аналіз сучасного стану проблеми креативності та творчого потенціалу; систематизація та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; емпіричні (тестування за психодіагностичними методиками).

Наукова новизна полягає в спробі узагальнити та структурувати дані про професійну толерантність, визначити особливості професійної толерантності в колективі, на прикладі закладу позашкільної освіти, в залежності від віку та тривалості професійного досвіду (стажу).

Результати дослідження можуть бути використанні для подальшого вивчення феномену професійної толерантності для різних професійних груп, розробки програм психологічного супроводу психологів з розвитку особистісних якостей фахівця.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ, ПРОФЕСІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ, ОСОБИСТІСТЬ, САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ, ПРОФЕСІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ, ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ.

SUMMARY

Yanushchenko D.V. Tolerance as a Factor in the Professional Self-Development of an Individual.

Object of research: professional tolerance

Subject of research: psychological features of the formation of professional tolerance.

The purpose of the research: consists in the theoretical and empirical study of the psychological features of professional tolerance, the development of practical tools for its formation.

The hypothesis of the research: the presence of formed professional tolerance is a manifestation of the psychological maturity of the individual, which is formed through the self-development of the individual, as well as under the influence of correctly selected methods implemented by the psychological service in the team.

Research methods. Theoretical: theoretical analysis of the current state of the problem of creativity and creative potential; systematization and generalization of scientific literature on the research problem; empirical (testing according to psychodiagnostic methods).

A scientific innovation

Research results can be used for further study of the phenomenon of professional tolerance for different professional groups, development of programs of psychological support of psychologists for the development of personal qualities of a specialist.

Key words: tolerance, professional tolerance, personality, personality self-development, professional environment, personality psychology.

ЗМІСТ

ВСТУП……. 7

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НА ЗАСАДАХ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПІВ ТОЛЕРАНТНОСТІ…… 10

1.1. Сутність поняття «толерантність» та історія дослідження проблеми толерантності у вітчизняній та світовій психології……. 10

1.2. Функції толерантності при формуванні особистості……..… 19

1.3. Роль толерантності та принципів толерантності при формуванні особистості……...….... 24

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ……... 29

2.1. Феномен формування професійної толерантності…….……. 29

2.2. Чинники, які впливають на формування професійної толерантності……. 32

РОЗДІЛ 3 МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ КОЛЕКТИВУ ЗАКЛАДУ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ)……. 37

3.1. Методика формування професійної толерантності фахівця: головні аспекти, підходи та прийоми…….. 37

3.2. Діагностика рівня сформованості професійної толерантності в колективі, на прикладі закладу позашкільної освіти (КЗ «Центр туризму» ЗОР)…….. 39

ВИСНОВКИ…….. 45

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……... 47

ВСТУП

Актуальність дослідження. У світі, що стає все більш різноманітним, мультикультурним і поляризованим, психологи відіграють ключову роль у підтриманні емоційної стабільності та психологічної стійкості суспільства. При цьому, їхня здатність до толерантної, неупередженої та конструктивної взаємодії з громадянами є вирішальним фактором для ефективного виконання професійних обов'язків. В умовах, коли психологи стикаються з різноманітними, часто стресовими ситуаціями, толерантність стає ключовою навичкою, що дозволяє ефективно виконувати професійні завдання, зберігаючи при цьому етичні норми та дотримуючись прав людини. Професійна толерантність є динамічною та багатокомпонентною характеристикою особистості, яка забезпечує ефективну та етичну діяльність психологів у складних умовах.

Останні дослідження у вивченні професійної толерантності показали, що вона поєднує в собі когнітивний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-вольовий та поведінковий компоненти, що формуються під впливом особистісних, організаційних і соціальних факторів.

Професійна толерантність формується під впливом численних факторів, що діють на різних рівнях — від особистісного до макросоціального. Особливостями професійної толерантності є наявність розвиненої аутотолерантності, емпатії, відсутність негативних комунікативних установок, а також розвиненої здатності швидко реагувати на динамічні умови професійної діяльності, що проявляється в мобільності фахівців.

Крім того, на сучасному етапі існує потреба в удосконаленні системи професійної підготовки психологів, яка б включала цілісний підхід до розвитку професійної толерантності. Недостатнє розуміння та недостатньо розроблені методики її формування і розвитку свідчать про необхідність проведення ґрунтовних наукових досліджень у цій сфері, які сприятимуть не

лише покращенню професійної підготовки працівників, але й загальному підвищенню ефективності їхньої діяльності в умовах сучасних викликів.

Об’єкт дослідження: професійна толерантність.

Предмет дослідження: психологічні особливості формування професійної толерантності.

Мета дослідження: полягає в теоретичному та емпіричному вивченні психологічних особливостей професійної толерантності, розробки практичних інструментів для її формування.

Мета дослідження передбачає вирішення таких завдань:

1. Теоретично дослідити та проаналізувати зміст проблеми в науковій літературі.

2. Охарактеризувати чинники, які впливають на формування професійної толерантності.

3. Визначити особливості професійної толерантності.

3. Емпірично дослідити психологічні особливості професійної толерантності психологів з різним стажем професійної діяльності (або різних вікових груп).

4. Розробити тренінгову програму формування професійної толерантності.

Теоретико-методологічна основа дослідження: проблематиці розвитку толерантності присвячені дослідження таких вчених, як Е. Еріксон, Л.М. Єфіменко, Я.Ю. Карпюк, Г.У. Оллпорт, Ж. Вірна, О. Саннікова, М. Кандиба, Л. Каширіна, Г. Гайдук. Визначення толерантності, як психологічної категорії досліджували Дж. Локк, П. Рікер.

Методи дослідження: теоретичний аналіз, синтез, порівняння; емпіричні стандартизовані методики дослідження особистості: Методика опитувальник «Оцінка й самооцінка толерантності до оточуючих», статистичний, кількісний та якісний математичні аналізи.

Новизна дослідження полягає в спробі узагальнити та структурувати дані про професійну толерантність, визначити особливості професійної толерантності в колективі, на прикладі закладу позашкільної освіти.

Практичне значення полягає в тому, що результати емпіричного дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення феномену професійної толерантності для різних професійних груп, розробки програм психологічного супроводу психологів з розвитку особистісних якостей фахівця.

Структура і обсяг роботи: наукова робота складається з вступу та трьох розділів. Містить 1 таблицю. Список використаних джерел налічує 40 найменування. Повний обсяг роботи складає 50 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НА ЗАСАДАХ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПІВ ТОЛЕРАНТНОСТІ

1.1. Сутність поняття «толерантність» та історія дослідження проблеми толерантності у вітчизняній та світовій психології

Згідно Декларації принципів толерантності – толерантність особливо важлива в сучасному світі, який характеризується глобалізацією економіки і зростаючою мобільністю, швидким розвитком комунікації, інтеграції та взаємозалежності, великомасштабними міграційними процесами і переміщенням населення, урбанізацією і трансформуванням соціальних моделей. Оскільки кожна частина світу характеризується різноманіттям, ескалація нетерпимості та розбрату потенційно загрожує всім регіонам. Від такої загрози неможливо відмежуватися національними кордонами, тому що вона має глобальний характер [14]. Толерантність необхідна у взаєминах між окремими особами, в сім'ї та громаді. У школах, університетах та осередках неформальної освіти, удома і на роботі необхідно формувати атмосферу толерантності, стосунки відкритості, уважність один до одного та почуття солідарності. Засоби комунікації здатні відіграти конструктивну роль у сприянні вільному і відкритому діалогу та спілкуванню, роз'ясненню ваги толерантності та загроз, що їх несе байдужість до проявів нетолерантності з боку груп та ідеологій. У Декларації ЮНЕСКО «Про раси та расові забобони» проголошується, що слід вживати необхідних заходів з метою забезпечення рівності у праві на гідність та інших правах окремих осіб і груп людей. У цьому зв'язку особливу увагу слід зосередити на найменш соціально захищених групах, які перебувають у несприятливих соціальних чи економічних умовах, для того щоб надати їм правового та соціального захисту, зокрема в житлових питаннях та питаннях зайнятості, охорони здоров'я тощо [14].

З дня прийняття Декларації відзначається Міжнародний день толерантності у всьому світі. Його запровадили 16 листопада 1995 року, за рішенням ЮНЕСКО. Саме цього дня ухвалили Декларацію принципів терпимості. У ній йдеться про рівність усіх людей, незалежно від їхнього віросповідання, сексуальної орієнтації, етносу або кольору шкіри. Ці принципи закріпили у загальній декларації прав людини, що проголошує неприйняття усіх форм дискримінації, недопущення геноциду і покарання за нього [14].

Та попри широке визнання принципів толерантності у світі та в Україні, всупереч повсякденній актуальності цієї соціальної норми питання толе Толерантність – це в першу чергу повага до поглядів іншої людини. Взагалі, у різних мовах значення цього слова різне, але всі значення об’єднує повага та здатність прийняти іншу людину.

Науковці виділяють 10 видів толерантності, а саме:

- міжособистісна,
- міжкультурна,
- міжетнічна,
- професійна,
- управлінська,
- між поколіннями,
- гендерна,
- соціально-економічна,
- міжконфесійна та
- політична.

Всі види толерантності об’єднуються в три великих блоки. В перший входять біологічно обумовлені, які стосуються статевих чи соціальних особливостей людини. За «законами» толерантності ми повинні поважати один одного, незважаючи на особливості, які, до речі, й роблять нас індивідуальними.

В другому блоці знаходяться культурно обумовлені види, пов’язані з повагою до людини як до представника того чи іншого етносу чи віросповідання.

Третій блок складається з соціально обумовлених видів, які стосуються поважного ставлення до людей будь-якої професії та будь-яких політичних поглядів.

Сутність поняття «толерантність» характеризується смисловими відмінностями в різних мовах в англійській мові означає готовність і здатність без протесту сприймати особистість або ідею; у французькій мові – повага свободи іншого, його способу мислення, політичних або релігійних поглядів; в іспанській мові – це здатність розуміти чужі думки або ідеї; в арабській мові – це прощення, поблажливість, м’якість, співчуття, терпіння, прихильність до інших людей; у китайській мові толерантність означає прояв великодушності стосовно інших.

Розглядаючи толерантність в історичній ретроспективі наведемо декілька прикладів. Французький філософ Мішель Монтень у книзі «Про мистецтво жити гідно» розвивав ідею про те, що гармонію особистості і свободу душі покликані охороняти терпимість, здоровий глузд, розумне почуття міри.

Коріння толерантності було закладено ще за часів Античності та Середньовіччя в працях древніх мислителів Арістотеля, Аврелія, Геракліта, Антифона, Перикла, Конфуція, Сенеки; філософів-просвітителів: Сократа, Платона, Г. Гоббса, І. Канта, Г. Гегеля, Дж. Локка. В епоху Античності проблема толерантності відкрито ще не ставилася, але її мотиви простежувалися у висловлюваннях мислителів.

Для філософів стародавнього світу вищим критерієм толерантності є почуття обов’язку. Так, Римський імператор Марк Аврелій (121 – 180 до н. е.) та Демокріт (460 – 370 до н. е.) вважали, що ні через страх, а тільки через почуття обов’язку треба утримуватися від поганих вчинків, тобто моральними цінностями людини є терпіння, стриманість, виваженість.

Перші спроби дати тлумачення змісту «толерантності» як ціннісної категорії «терпіння» було зафіксовано давньогрецькими філософами Античності Сократом (469 – 390 до н. е.) і Платоном (427 – 390 до н. е), які вважали, що основа всієї мудрості є терпіння [8: 89]. Основними чеснотами Сократ називав: стриманість – як приборкувати пристрасті; мужність – як подолати небезпеку; справедливість – як дотримуватися божественних й людських законів. Філософ вважав, що все це людина здобуває шляхом пізнання і самопізнання. Підтримуючи думку Сократа, Платон наголошував, що обов'язок бути терпимим – це данина, яку ми повинні принести невичерпності нового в майбутньому. Філософ, продовжуючи лінію тенденцій постійного виявлення та приборкання протиріч в твердженнях, прийшов до нового суб'єктивного джерела діалектики. Саме тому метод Сократа був сприйнятий і розроблений учнем ідеалістичної філософії Античності Платоном. Мислитель пов'язує «терпіння з інтелектуальним штурмом, аскетизмом і визначає його як передумову духовного та соціального згуртування людей» [8, 75].

Визначення поняття сутності «толерантність» можна знайти в грецького філософа Аристотеля (IV ст. до н. е.), котрий інтерпретує зазначений феномен як прагнення до «золотої середини». У своєму творі «Нікомахова етика» він описав особливий душевний склад, який дозволяє людині «однаково поводитися з незнайомими і знайомими, близькими та посторонніми» [1, 138]. Також мислитель вважав, що кращим слід вважати не того, хто «чинить згідно з чеснотою по відношенню до себе», а того, хто «чинить так по відношенню до інших» [3, 22]; «Нам слід поводитися зі своїми друзями так само, як ми хотіли б, щоб друзі поводилися з нами» [3, 23]. Отже, Сократ вбачав «толерантність» у приборканні пристрастей посередництвом виховання та знання, а Аристотель інтерпретував як «можливість рівноцінного існування речей та людей» [3, 23].

Ці погляди у подальшому поступово збагачувалися, деталізувалися, від його первинної цілісності відгалужувалися все нові фрагменти, котрі

наповнені цілком конкретним змістом. Недаремно своїми поглядами Г. Сковорода був схожий на старогрецьких філософів, твори яких він добре знав. У своїх переконаннях він часто посилався на Аристотеля, Епікура, Ксенофонта, Піфагора, Платона, Фалеса. Але особливо близьким йому за духом був образ давньогрецького мудреця Сократа. Тому, толерантність як новоєвропейська універсалія сьогодення сягає своїми витоками сформульованої в античній думці та в християнстві ідеї терпимості як моральних чеснот людини, так і особливого етичного принципу, певної моделі взаємин між ними.

Мотиви толерантності прослідковувалися у висловлюваннях китайського філософа Конфуція (551 – 479 рр. до н. е.): який зазначав: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі»; «У стриманої людини менше промахів»; «Зустрівши гідного, думай, як зрівнятися з ним. Зустрівши недостойного, перевір самого себе»; «Учитель категорично утримувався від чотирьох речей: він не вдавався в пусті роздуми, не був категоричний у своїх судженнях, не виявляв впертості й не думав про себе особисто» [9]. У своїй книзі «Бесіди і судження» мудрець наголошує: «Нападати за інакомислення – згубно», захищаючи право людей на існування різних думок [9, 151]. Справедливість для Конфуція була вирішенням усіх соціальних проблем людей – на запитання: «Як треба відповідати на добро», він відповів: «Добром». Коли ж його запитали «А як треба відповідати на зло», він, майже не замислюючись, відповів: «На зло треба відповідати справедливістю» [8, 151]. Таке визначення людяності та імператив «не робити іншим те, що не бажаєш собі» є універсальними людськими цінностями, що відкривають шлях до конструктивного порозуміння.

Римський філософ Л. Сенека (4 – 65 до н. е.) наголошував: «Ми народжені, щоб жити спільно, наше суспільство – звід з каменів, який обрушився б, якби один не підтримував іншого» [8, 12]. На думку філософа, світ неможливий без діалогу, взаєморозуміння, співдружності, злагоди, компромісу.

Римський імператор-стоїк М. Антонін (121 – 180 рр.) у трактаті «До самого себе» або «Наодинці з собою» декларує думки, котрі нагадують опис толерантного ставлення до співрозмовника: «Намагайся впливати на людей переконанням. Якщо вони не слухають, не гріши сам проти закону справедливості» [3, 102]. Отже, найважливішою умовою розв'язання конфліктів, на думку Конфуція, є стриманість, прагнення до порядку, справедливості. Такої ж думки притримуються й філософи Піррон (360 – 270 до н. е.) та Тімон (320 – 230 до н. е.).

Тому, саме в античній філософії з'являється феномен «Іншого». Принципи ставлення до «Іншого» створюються і трансформуються у відповідність із законами розвитку суспільства: від побутового взаємопорозуміння, співпраці та заперечення ворожнечі до законодавчого запровадження принципу свободи совісті (віротерпимості) та прояви симпатії (співчуття) в діалозі з «Іншим». Філософська думка намагається зосередитися на цінності, близькою до толерантності й перераховує синонімічні поняття: лагідність і товариськість, вміння слухати іншого (Піфагор); приборкання пристрастей вихованням і знаннями (Сократ); поміркованість (Піррон).

З точки зору дослідження проблеми толерантності, середньовічне суспільство суворо контролювало поведінку й думки людини, тому в цей період особливо посилюється особистісний початок у людській діяльності. Терпимість в середньовічному суспільстві розглядалася скоріше як акт смирення, відмова від волі, а не рішення самого індивіда. Разом з тим, як справедливо зауважив Н. Бердяєв: «Християнство звільнило людину від влади космічної нескінченності, в яку він був занурений в стародавньому світі, від влади духів і демонів природи. Воно поставило його на ноги, зміцнило його, поставило в залежність від Бога, а не від природи» [4, 29].

Варто відзначити, що канву толерантності для християнства накреслив Тертуліан (160 – 220 рр.). Світогляд людини періоду Середньовіччя був теологічним (від грецького «теос» – бог). Філософ зазначав: «Нехай один шанує Бога, інший – Юпітера» [11]. На його думку,

основою толерантності є рівновага, котра повинна бути притаманна людині як обов'язок. Це можливо лише завдяки терпінню, яке необхідно виховувати в собі як рятівну й приємну звичку. У творах «De poenitentia» (покаяння) та «De patientia» (терпіння) мислитель наголошував:

- «Терпіння підсилює віру, відновлює світ, допомагає любові, вчить покірності, збуджує покаяння»;
- «Любов все переносить, все витримує безсумнівно, бо терпляча»
- «Терпіння стримує лихослів'я, перешкоджає хижацтву, торжествує над спокусою, воно підтримує слабкого, підбадьорює сильного, веселить вірного... Де Бог, там і терпіння» [12].

Тертуліан одним із перших вводить в обіг термін «свобода совісті». Він гаряче закликав владних чиновників «постерегтися забирати у будь-кого свободу релігії (libertatem religionis) і право на «вибір божества, коли не дозволяється поклонятися тому богу, якому я хочу, і примушувати мене поклонятися тому богу, якому я не хочу» [11].

Філософи Середньовіччя (Августин Аврелій (354 – 430), Фома Аквінський (1226 – 1274), Григорій Богослов (329 – 389), Ансельм Кентерберійський (1033 – 1109), П'єр Абеляр (1079 – 1142) терпимість пропагували як ключове питання моралі та керувалися глибокою толерантністю до почуттів людей інших конфесій.

Вперше слово «толерантність», відповідно до французького енциклопедичного словника Ларусса згадується в 1361 році та набуло значення «як здатність терпіти біль» [14, 167].

Мотив толерантності звучить також у міркуваннях про захист свободи совісті М. Монтеня (1533 – 1592 рр.): «Неухильно дотримуватися з власної волі чи в силу необхідності одного й того ж способу життя – означає існувати, а не жити. Кращі душі ті, в яких більше гнучкості та різноманітності» [7]. М. Монтень констатує залежність людини від соціального середовища та її традицій, тим самим підкреслюючи силу й гідність свідомості особистості. Він переносить на єретиків міркування

католицьких теологів щодо совісті, яка «заблукала», виступаючи як проти фізичних тортур, так і проти насильства над совістю. У «Дослідах» (1580 р.) обурюється вчинками іспанських завойовників, що силою нав'язали християнство в Новому світі, засуджує християн, які знищували язичницьку культуру, чиї «безчинства заподіяли науці значно більше втрати, ніж всі пожежі, створені варварами» [8, 56]. З деякою часткою іронії описує філософ протиріччя між «Я» і «Інший». Жива, суперечлива думка М. Монтеня кидається між двома способами існування: життям у світі людей і самоізоляцією. З жалем відзначає М. Монтень, що нелюдськість (інтолерантність) активно протистоїть загальному зв'язку співчуття [8].

Розглядаючи змістовні еквіваленти толерантності можна виділити особливі типологічні конструкції в ракурсі ціннісних установок. Так, у системі етичних поглядів Стародавнього світу принциповим вважалося культивування поміркованості, що знайшло своє відображення в проповідях Фалеса і Солона, у вченні Демокрита, в поглядах Сократа. Останньому Платон приписував висловлювання про значущість чуттєвої толерантності. Апеляція до Бога, орієнтація на перспективу покарання за гріхи, тотожні порушення встановлених норм, такий типовий для Середньовіччя метод контролю поведінки й одночасно закріплення терпимості в житті суспільства. Філон Олександрійський сформулював традиційний для релігійного світосприйняття постулат толерантності, пов'язаний із затвердженням своєрідною рівності людей – рівність перед Богом.

Англійський філософ Джон Локк уперше поставив питання про необхідність виховання толерантності в «Нарисах у терпимості 1667 року» й у «Листах про терпимість» 1685 року. Дж. Локк, до глибини душі вражений наслідками кривавих переслідувань французьких протестантів – гугенотів, вимушених покинути Францію в XVII столітті, відстоюючи ідею про свободу совісті, відзначав, що вдячність громадян, яким дозволено жити за велінням їх совісті, виражається лояльністю по відношенню до терпимої (толерантної)

держави. Він інтерпретував поняття «інакшість», виклав ідеї толерантності в книзі «Послання про віротерпимість».

У XVIII столітті французький філософ і просвітитель Вольтер, виступаючи проти релігійного фанатизму і забобонів, розвивав ідеї соціальної толерантності. Саме йому приписують авторство фрази, яка в повній мірі відображає сутність соціальної толерантності: «Я не згоден з тим, що ви говорите, але пожертвую своїм життям, захищаючи ваше право висловлювати власну думку». Г. Л. Бардієр вважає, що слід розмежовувати поняття «толерантність», «моральна індиферентність» (байдужість, відсутність інтересу), «моральний релятивізм» (влаштовує все). Е. Головаха, Н. Паніна, С. Рязанова надали розгорнуту картину національної толерантності та ідентичності українського суспільства, яка має базуватися, саме на толерантності, оскільки остання унеможливлює «війну всіх проти всіх», скеровує соціальні взаємодії на діалогові форми [3].

Значенню толерантності як аксіологічної платформи спільного педагогічного простору Європи присвячено публікації В.П. Андрющенка, І.А. Зязюна, В.Л. Кондрашової, В.В. Ягупова та ін. Дослідженню окремих проблем толерантності приділялася увага в роботах О.Г. Асмолова, С.К. Бондирєвої, О.А. Гриви, М.М. Мчедлова та ін. В.В. Береговий, І.Д. Бех, Б.С. Гершунськuй, О.Ю. Клепцова, В.А. Лекторський досліджували формування ставлення вихованців до толерантності як суспільної цінності. Психологія і педагогіка толерантності стала напрямом досліджень О.Г. Асмолова, О.Ю. Клепцової, Б. Ріердон, В.О. Тішкова та ін.

У вітчизняній науці толерантність досліджують крізь призму полікультурної освіти (І. Бех, О. Грива, О. Сухомлинська); культури міжнаціонального спілкування (Т. Атрощенко, О. Губенко, І. Палько); педагогіки миру (О. Безкоровайна, М. Кабатченко, О. Копіца).

У сучасному науковому обігу вживаними є різні інтерпретації феномену толерантності, який не втрачає своєї актуальності за будь-якого періоду розвитку історії (Л. Вишневська, О. Грива, П. Комогоров, М. Мириманова, Г. Олініченко, А. Погодіна, М. Хом’яков, В. Шалін).

Сучасні уявлення про толерантність були багато в чому визначені діяльністю гуманістів епохи Відродження (Ф. Рабле, Т. Мор, М. Монтень, Е. Роттердамський та ін.).

Проблема формування толерантності як у професійному, так і в загальнолюдському масштабах була визнана актуальною в 1995 р. Генеральною Асамблеєю ООН. У рамках її розв'язання міжнародне співтовариство розпочало кампанію з мобілізації суспільної думки на забезпечення довгострокового впливу в усіх сферах, пов'язаних з освітою, з питань толерантності.

Ця тенденція відображена в «Декларації принципів толерантності», яка підписана 16 листопада 1995 р. 185 державами – членами ЮНЕСКО, включаючи й Україну. У документі зазначено, що «політика та програми в галузі освіти повинні сприяти поліпшенню взаєморозуміння, зміцненню солідарності й толерантності в спілкуванні як міжокремими особами, так і міжетнічними, соціальними, культурними, релігійними й мовними групами та націями».

Декларація визначає толерантність як «повагу, сприйняття та розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості», «обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії та правопорядку».

«Толерантність» означає, що кожен може дотримуватися своїх переконань і визнає таке право за іншими».

Декларація розглядає виховання в дусі толерантності як невідкладне завдання, яке «повинно розвивати в молоді здібності до незалежного мислення, критичної оцінки та формувати високі моральні критерії».

1.2. Функції толерантності при формуванні особистості

Толерантність постає як категорія, зміст якої багатоаспектно і недостатньо чітко визначено в сучасній науці. Виявлено кілька напрямів

трактувань сутності толерантності з точки зору різних наукових підходів.. Як соціально-філософське поняття толерантність – це принцип терпимості одного соціального суб'єкта до політичних, етнічних, конфесійних та інших особливостей іншого соціального суб'єкта, тобто визнання світоглядного, релігійного, соціально-політичного, культурного, національного та етичного плюралізму. Він передбачає діяльність, взаємодію соціальних партнерів на основі рівності, відкритість соціальному досвіду іншого, збереження індивідуальної своєрідності кожного з них і досягнення згоди без утиску їх індивідуальних інтересів на основі діалогу та ненасильства, переважно методами роз'яснення і переконання. Активна толерантність означає духовну відкритість, визнання толерантної позиції в майбутньому. Під суб'єктами толерантності розуміються різні індивіди, соціальні групи, суспільні інститути, суспільства, на які поширюється принцип толерантності, з якими можливий пошук компромісу.

Толерантність може розглядатися як моральне поняття, оскільки в основі толерантності лежать знання норм моралі і загальнолюдських цінностей, уміння використовувати їх у різних видах діяльності, моральні почуття: повага, симпатія, доброта тощо.

І.В. Крутова, розглядаючи ставлення до толерантності як до соціально значущої цінності і визначаючи її як складне особистісне утворення, виділяє такі функції, як інформаційна функція, що реалізується у фіксації інформації; функція про соціально значущу цінність толерантності; функція емоційного підкріплення, яка відображає емоційне сприйняття знань про соціально значущу цінність толерантності; смислова функція, що визначає пошук, усвідомлення і прийняття особистісного сенсу соціально значущої цінності «толерантність»; регулятивна функція, що реалізується в регуляції власних дій з особистісним смислом толерантності.

В структурі толерантності науковцями (С.К. Бондирєвою, Є.Ю. Клепцовою, Г.У. Солдатовою, Т.Н. Чекмарьовою та ін.) виділяється чотири компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий і

конативний (поведінковий або діяльнісний). Виходячи з цих компонентів, що складають структуру толерантності, дослідники виділяють такі функції толерантності:

1) мотиваційна (визначає склад і силу мотивації соціальної діяльності та поведінки, сприяє розвитку життєвого досвіду, тому що дозволяє особистості прийняти інші точки зору і бачення вирішення проблем; спонукає до розширення контактів, діалогів, діяльності, до конструктивної взаємодії з оточуючими);

2) інформаційна (розуміння ситуації, особистості іншої людини);

3) регулятивна (толерантність має тісний зв'язок з вольовими якостями людини: витримка, самовладання, саморегуляція, сформованими в процесі виховання);

4) адаптивна (дає змогу особистості сформувати в процесі спільної діяльності позитивне, емоційне, стійке ставлення до самої діяльності, яку здійснює особистість, до об'єкта і суб'єкта спільних відносин).

С.К. Бондирєва, Д.В. Колесов, конкретизуючи, виділяють такі функції:

– світозабезпечувальна, що визначає багатомірність середовища та різноманітних поглядів, забезпечує гармонійне мирне співіснування представників, що відрізняються один від одного за різними ознаками, є суспільним гарантом недоторканності й ненасильства до різного роду меншин і легалізує їх положення за допомогою закону;

– регулююча, яка дозволяє стримати неприязнь у поєднанні із відкладеною позитивною реакцією або замінити її на позитивну, надає конструктивний вихід з конфліктних ситуацій, орієнтує відносини на дотримання рівноправ'я, поваги, свободи;

– психологічна, яка є основою для нормалізації психологічної атмосфери в групі, суспільстві (атмосфера довіри, поваги, визнання, підтримки), формує і розвиває етнічну самосвідомість, забезпечує етнічну та соціальну самоідентифікацію, підтримує і розвиває самооцінку особистості і

групи, знижує поріг чутливості до несприятливих факторів, фрустраційної ситуації;

– виховна, яка забезпечує передачу досвіду позитивної соціальної взаємодії і досвіду людства в цілому, є досконалим зразком організації життєдіяльності в соціумі, забезпечує успішну соціалізацію, розвиває моральне розуміння, співпереживання, вміння лояльно оцінювати вчинки інших;

– комунікативна, яка розвиває готовність до спілкування, співробітництва і розуміння, дає змогу встановити конструктивне спілкування з представниками різних груп іншого світогляду;

– культурозберігаюча, яка забезпечує збереження і перебільшення культурного досвіду групи, етносу, суспільства;

– креативна, яка забезпечує можливість творчого перетворення навколишньої дійсності, створює умови для безпечного прояву дівергентності творчої активності, створює умови для творчого самоствердження;

– феліцітологічна, яка дає змогу отримати щастя від спілкування з іншими представниками і усвідомлення своєї індивідуальності, від визнання групою і світом в цілому.[2, с. 132].

На думку К.Л. Ремарчук, толерантність виконує такі функції:

1) регулююча, яка дозволяє стримувати неприязнь або замінює її на позитивну; надає конструктивний вихід з конфліктних ситуацій; орієнтує відносини на дотримання рівноправ’я, поваги, свободи;

2) психологічна, яка є основою для нормалізації психологічної атмосфери в групі дітей дошкільного віку (атмосфера довіри, поваги, визнання, підтримки), формує і розвиває етнічну самосвідомість, забезпечує етнічну та соціальну самоідентифікації, підтримує і розвиває самооцінку особистості, знижує поріг чутливості до несприятливих факторів, фрустраційних ситуацій;

3) виховна, яка забезпечує передачу позитивної соціальної взаємодії й досвіду людства в цілому, є досконалим зразком організації життєдіяльності в соціумі, забезпечує успішну соціалізацію, розвиває моральне розуміння, співпереживання, вміння лояльно оцінювати вчинки інших;

4) комунікативна, яка розвиває готовність до спілкування, співпраці, взаєморозуміння; дає змогу встановити конструктивне спілкування з представниками різних груп, іншого світогляду.

Т.Н. Чекмарьова виділяє такі функції толерантності (тобто роль терпимості, толерантності у взаємодії людини зі світом, іншими людьми):

– функція толерантності як індивідуальної моралі: комунікативна, орієнтаційно-евристична;

– функція толерантності як суспільної моралі: гносеологічна, прогностична, превентивна (В.А. Петрицький);

– функції синдикативна, трансляційна, адаптивна, активна (Є.Ю. Клепцова) [7, 18];

– функція стабілізації особистості та психологічної стійкості, яка дає змогу толерантності бути як «запас міцності» (фізичної або психологічної) для особистості; як зберігаюча функція для організму людини (психічна стійкість; адаптивні можливості, що сформувалися в результаті зниження чутливості до наявності і повторюваного впливу фрустраторів, стресорів, тривоги та інших несприятливих чинників середовища).

У дослідженні міжособистісного спілкування В.Н. Куніцина, Н.В. Казарінова, В.М. Погольша виділяють такі функції:

- контактна функція – встановлення контакту як стану спільної готовності до приймання, передачі повідомлень і підтримання взаємозв’язку у вигляді постійної взаємоорієнтованості;

- інформаційна функція – обмін повідомленнями, думками, задумами, рішеннями;

- спонукальна функція – стимуляція активності партнера до спрямування його на виконання певних дій;

- координаційна функція – взаємне орієнтування та узгодження дій при організації спільної діяльності;
- функція розуміння – адекватне сприйняття і розуміння змісту повідомлення і взаємне розуміння намірів, установок, переживань, станів;
- емотивна функція – збудження в партнері потрібних емоційних переживань, а також зміна з його допомогою своїх переживань і станів;
- функція встановлення відносин – усвідомлення і фіксація свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків співтовариства, в якому діє індивід;
- функція здійснення впливу – зміна стану поведінки, особистісно-смислових утворень партнера.

1.3. Роль толерантності та принципів толерантності при формуванні особистості

Толерантність – це активна соціальна поведінка, до якої людина приходить добровільно й свідомо та розглядається як складник формування особистості. Необхідність розв'язання проблеми виховання високосвідомого громадянина, якзрілої особистості, відповідає вимогам Закону України «Про освіту», Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)», «Концепції національного виховання студентської молоді», «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті».

Одним із найважливіших інститутів виховання толерантності, є заклади освіти різних рівнів, і безпосередньо – вищої, в яких відбувається профорієнтація та формування професійної толерантності. У вищих навчальних закладах толерантність розглядається як співпраця й дух партнерства під час організації діяльності вищих навчальних закладів; готовність прийняти думку іншого члена колективу; визнання різноманітності; формування культури діалогу; відмова від домінування й заподіяння шкоди; повага до людської гідності тощо.

Будь-які вияви нетолерантності, що супроводжують навчально-виховні процеси вузів, несуть загрозу стабільності їх функціонування, сприяють проявам педагогічних ризиків.

У педагогічній науці (класифікація В. Лекторського) виділяють два підходи до толерантності як якості особистості:

- риса пасивного характеру, не спрямована на дію (В. Величко, А. Дергай, Г. Дмитрієв, Д. Карпієвич, О. Савчик);
- активна позиція, що критично підтримує іншу даність, збагачуючи власний досвід (Г. Солдатова, А. Погодіна, Л. Шайгерова, О. Шарова).

Передумовами розвитку толерантності як якості особистості Л. Завірюха вважає наступні:

- самопізнання й пізнання іншого, рефлексія;
- самооцінка особистісного інтелекту, взаємин з іншими;
- базові знання труднощів, бар'єрів у спілкуванні та вміння їх подолати;
- освіта, культура, такт як визначальні риси інтелігентної людини;
- наслідування найкращих зразків у спілкуванні, взаєминах, манері поведінки.

Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість спілкування та свобода думки, совісті і переконань. При цьому толерантність розглядається за сферами прояву, а саме:

- політична – терпимість до людей інших політичних поглядів, до їхніх політичних позицій;
- наукова – визнання різних теорій і наукових шкіл, інших точок зору в науці;
- педагогічна – повага до власних дітей, студентів, уміння зрозуміти й пробачити їхню недосконалість;
- адміністративна – уміння управляти без агресії.

Провідними методами та формами формування толерантності у вищій школі є колективні та групові заходи за участю студентського самоврядування й представників громадських організацій.

Створення ситуації «реальної відповідальності» сприяє формуванню толерантності студентської молоді та їх суспільної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

До рівнів розвитку толерантності в освіті Т. Дмитрієвим віднесені такі:

- навчання толерантності;
- вивчення та підтримка іншої культури;
- повага до культурних відмінностей;
- ствердження та визнання культурних відмінностей.

Найбільш ефективним способом формування толерантності є виховання.

Роль викладача вищої школи при цьому досить висока: виховувати в дусі миру, уміти слухати, давати змогу самостійно вирішувати проблеми, уникати жорстких ієрархічних відносин, не допускати проявів авторитаризму, заохочувати спільну діяльність.

Педагогічними умовами забезпечення толерантності у вихованні є:

- формування толерантного простору, який характеризується єдністю всіх суб'єктів виховного процесу й форм організації їхніх відносин, які, з одного боку, є основними компонентами педагогічної етики, а з іншого – основою, зразком морального виховання молоді;
- культура спілкування як осягнення інших у діалозі, як взаєморозуміння, співчуття й співпереживання, відчуття партнерства;
- синергетичне мислення, яке дозволяє сприймати широкий спектр особистісних якостей, індивідуальних і етнічних проявів людини; особистісно орієнтований підхід у виховному процесі, основою якого є суб'єкт-суб'єктні
- відносини в системі «вихователь-вихованець».

Головні принципи толерантності:

- довірче співробітництво – встановлення в освітньому закладі відносин взаєморозуміння і взаємної вимогливості між адміністрацією, педагогами з одного боку, і вихованцями з іншого;
- екологія взаємовідносин – забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату в освітньому закладі як основи формування толерантного середовища;
- формування почуття власної гідності, самоповаги, поваги до оточення, народів, незалежно від їх соціальної належності, національності, раси, культури, релігії, синергетизм, що забезпечує розвиток особистості є його джерелом і рушійною силою;
- творчість, що забезпечує реалізацію варіативних підходів до встановлення толерантних відносин і аналізу ситуації взаємодії.

До складових толерантності віднесено чотири складники (О. Грива):

- когнітивний (що людина знає, усвідомлює, чим свідомо оперує);
- аксіологічний (ціннісні установки, які забезпечують толерантність особистості);
- інструментальний (забезпечує вміння особистості);
- якісний (регламентує якості особистості).

Критеріями толерантності є:

- терпимість;
- емпатійність;
- комунікативність;
- соціальна активність;
- паритетні, взаємоповажливі відносини;
- соціальна відповідальність за свої слова й вчинки;
- подолання стереотипів, упереджень, агресії тощо.

Зміна соціально-педагогічних умов та ідеологічних орієнтирів в Україні зумовлює подальші наукові розвідки щодо поглиблення структурних компонентів толерантності; необхідність оптимізації управлінням процесом

формування толерантності, пошуку нових моделей оптимізації й ефективної діагностики цього процесу; розробки процесу спадкоємності виховання толерантності та управління ним.

Отже, у першому розділі представлені результати теоретичного аналізу феномену професійної толерантності. Відповідно до цього професійна толерантність є динамічною та багатокомпонентною характеристикою особистості, яка забезпечує ефективну та етичну діяльність у різних умовах. Вона включає когнітивний, мотиваційноціннісний, емоційно-вольовий та поведінковий компоненти, що формуються під впливом особистісних, організаційних і соціальних факторів. Професійна толерантність формується під впливом численних факторів, що діють на різних рівнях — від особистісного до макросоціального. Особливостями професійної толерантності є наявність розвиненої аутотолерантності, емпатії, відсутність негативних комунікативних установок, а також розвиненої здатності швидко реагувати на динамічні умови професійної діяльності, що проявляється в мобільності фахівців.

Феномен толерантності вивчається із античних часів і донині. Серед імен-дослідників виділяють: Сократа, Арістотеля, Аврелія, Геракліта, Антифона, Перикла, Конфуція, Сенеки; Платона, Г. Гоббса, І. Канта, Г. Гегеля, Дж. Локка. В сучасній науці питанням толерантності займаються Б. Ананьєв, О. Леонтьєв, М.Каган, Г. Андрєєва та ін.

РОЗДІЛ 2
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

2.1. Феномен формування професійної толерантності

Сьогодні, разом зі змінами українського суспільства, до особистості фахівця висуваються нові специфічні вимоги, які полягають у набутті людиною навичок пристосування до динамічного сьогодення, готовності приймати інших такими, якими вони є, терпимості до звичаїв, культури почуттів, що відображається у професійній толерантності.

Поняття толерантності від лат. Tolerantia — терпіння [20], у сучасному тлумачному психологічному словнику, розуміється як: відсутність або ослаблення реагування на який-небудь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу [34]. У психологічному словнику В.В. Синявського, О.П. Сергєєнкова «толерантність» – це характеристика особистості, що проявляється у терпимості до різних поглядів, чужих думок, зовнішніх впливів, у витривалості по відношенню до несприятливих емоційних факторів, у психічній стійкості за наявності фрустраторів і стресорів [28].

Загалом поняття толерантності за своєю природою та внутрішньою структурою є набагато складнішим явищем, аніж «терпимість та «ненасилля» [29]. Цей феномен виступає швидше парадигмою поведінки, яка включає в себе:

- визнання і повагу до різних культур, релігій, етнічних груп, гендерних ідентичностей, сексуальних орієнтацій та інших соціальних категорій;
- здатність розуміти та співпереживати іншим людям, враховувати їхні почуття;

- створення умов, у яких усі люди мають рівні можливості та права; здатність вести конструктивний діалог, слухати інших і обговорювати різні точки зору без агресії та конфліктів;
- здатність аналізувати власну поведінку, упередження та установки; усвідомлення відповідальності за свої дії та їхні наслідки для інших людей і суспільства в цілому;
- здатність ефективно працювати з іншими, враховуючи їхні інтереси та потреби [10].

У визначення психологічних особливостей толерантної поведінки значний внесок зробили К. Роджерс, Г. Олпорт, А Маслоу, М. Бенетт, А. Бандура та ін [9].

Толерантність в основному описується як визначальна особливість компетентного фахівця та виступає визначальною характеристикою успішної самореалізації та діяльності загалом. Сьогодні є неповними уявлення про змістовні характеристики толерантності у житті професіонала, проте такі науковці як Ж. Вірна, О. Саннікова, М. Кандиба, Л. Каширіна, Г. Гайдук у свої дослідженнях розробляють цілісну картину цього явища [8].

Проаналізувавши основні підходи до вивчення професійної толерантності ми виділили такі її компоненти:

- когнітивний,
- мотиваційно-ціннісний,
- емоційно-вольовий,
- поведінковий [26].

Когнітивний компонент професійної толерантності включає в себе професійний світогляд, що базується на прийнятті ідеї толерантності, соціальне мислення, орієнтація на конструктивні стратегії професійної діяльності з врахуванням принципів толерантності і професійної етики. Мотиваційно-ціннісний компонент професійної толерантності включає в себе гуманістичну спрямованість особистості фахівця, прийняття етичних цінностей (толерантності, ненасилля), орієнтацію на цінності, що притаманні

певній професії [35]. Емоційно-вольовий компонент професійної толерантності відображає сформованість навичок саморегуляції в складних професійних умовах, емоційну стійкість, рівень самоконтролю, розвиток сензитивних навичок [36]. Поведінковий компонент включає в себе здатність особистості забезпечувати конструктивну взаємодію та професійну поведінку, володіння навичками саморозвитку та самореалізації в професійній діяльності [26].

Професійна толерантність виступає інтегральною характеристикою особистості, яка характеризує здатність фахівця працювати та діяти в складних та нестандартних умовах, при цьому не відходячи за межі професійної поведінки.

Тобто, можна сказати, що у професійній толерантності відображається стійкість до професійного стресу, збереження соціально-психологічної адаптивності фахівця, вміння, через розуміння та сприйняття різних точок зору, вирішувати конфліктні ситуації що виникають в професійній діяльності, відмова від професійних стереотипів, здатність до саморозвитку [33]. Дана точка зору дозволяє інтерпретувати професійну толерантність як інтегральну якість особистості, свого роду світоглядну позицію, норму поведінки, які є досить важливими в контексті професійної етики [22].

Професійна толерантність формується на двох рівнях: через мотиваційноціннісні відносини та взаємодію учасників професійної діяльності, а також через прояви цієї толерантності в поведінці професіонала. Дослідники вважають, що основним критерієм формування толерантності є поведінка, яка виступає як зовнішній вираз сукупності дій індивіда [1].

На сьогоднішній день у системі професійної підготовки майбутніх спеціалістів відсутня цілісна концепція формування толерантності [19]. Науковою основою для цього є дані про особливості розвитку людини, які формуються під час навчання, у міжособистісних відносинах та під впливом навколишнього середовища на особистість майбутнього фахівця.

Отже, професійна толерантність відображає здатність фахівця діяти у складних та нестандартних умовах, зберігаючи при цьому етичні принципи, соціальну адаптивність та психологічну стійкість. Вона включає в себе когнітивний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-вольовий та поведінковий компоненти, що у сукупності забезпечують ефективну та конструктивну професійну діяльність. Значення толерантності виходить за межі простої терпимості або ненасилля; це складний феномен, який включає визнання та повагу до різноманіття, здатність до емпатії та конструктивного діалогу, а також усвідомлення відповідальності за власні дії. Проте, на сьогоднішній день у системі професійної підготовки бракує цілісної концепції формування цієї важливої якості, що потребує подальшого наукового дослідження та розробки методик, спрямованих на розвиток професійної

толерантності у майбутніх спеціалістів.

2.2. Чинники, які впливають на формування професійної толерантності

З теоретичного аналізу, ми визначили, що толерантність означає прийняття людини такою, якою вона є; розуміння її стану, переживань. Толерантність як атрибут зрілої особистості це результат дії багатьох факторів, що діють в одному напрямку і чим більше таких факторів, тим більш толерантною стає особистість [16].

Доцільно виділити різні групи чинників, що діють різних рівнях – це макрорівень, середній рівень і мікрорівень, які взаємодіючи між собою та діючи одночасно сприяють розвитку професійної толерантності [39].

Фактори мікрорівня:

1. Особистісні якості: індивідуальні риси, такі як відкритість до нового досвіду, емпатія, емоційна стабільність та високий рівень самоконтролю, є основою для розвитку толерантності в професійній діяльності [11].

2. Комунікативні навички: вміння ефективно спілкуватися, слухати та вести діалог з різними категоріями людей, навіть у складних і стресових ситуаціях, сприяє підтримці толерантних взаємин [30].

3. Мотивація та цінності: особиста мотивація до виконання службових обов'язків, заснована на принципах поваги до прав і свобод інших людей, значно впливає на рівень професійної толерантності.

4. Міжособистісні стосунки: здорові та конструктивні взаємини з колегами та керівництвом сприяють розвитку толерантності, оскільки створюють атмосферу довіри та підтримки [14].

5. Професійний досвід: різноманітний досвід взаємодії з різними соціальними групами та вирішення конфліктних ситуацій формує здатність до терпимого ставлення та професійного підходу в різних ситуаціях.

6. Зворотній зв'язок: регулярне отримання зворотного зв'язку від колег та керівництва щодо ефективності власної поведінки і взаємодії допомагає працівнику коригувати свою поведінку у бік більшої толерантності.

7. Навчання та розвиток: підвищення кваліфікації через тренінги, семінари та курси, спрямовані на розвиток соціальних та емоційних навичок, підвищує здатність до толерантності у професійній діяльності.

8. Саморефлексія: здатність до критичного осмислення власної поведінки та ставлення до інших людей сприяє формуванню більш толерантного підходу до виконання професійних обов'язків [32].

Фактори середнього рівня:

1. Організаційна культура: атмосфера в організації, де панує взаємоповага, підтримка та відкритість, сприяє формуванню толерантності. Якщо організація цінує різноманітність думок і підходів, це створює умови для толерантного ставлення серед працівників [34].

2. Керівництво та менеджмент: стиль управління керівництва, що включає демократичний підхід, заохочення участі всіх членів колективу у

прийнятті рішень, підтримку ініціатив та визнання заслуг, сприяє формуванню толерантного середовища.

3. Соціальна підтримка: наявність підтримки з боку колег, можливість отримання допомоги у складних ситуаціях, обмін досвідом та порадами сприяють зміцненню толерантності.

4. Професійне середовище: стосунки з колегами, які базуються на взаємоповазі, довірі та співпраці, створюють позитивний контекст для формування професійної толерантності [35].

5. Етичні норми: чітко встановлені етичні стандарти поведінки в організації та дотримання їх усіма працівниками сприяють формуванню толерантного ставлення до інших.

6. Професійна освіта та тренінги: систематичне проведення тренінгів та навчальних програм з питань толерантності, культури спілкування, етики та вирішення конфліктів допомагають формувати толерантні установки серед працівників.

7. Відносини з громадськістю: практика взаємодії з різними соціальними групами у громаді, що включає врахування їхніх потреб і поглядів, сприяє розвитку толерантності [18].

8. Групова динаміка: наявність здорової конкуренції, позитивна групова динаміка та командна робота, де цінуються індивідуальні внески кожного, сприяють формуванню толерантного середовища.

Фактори макрорівня:

1. Законодавча база [30]: Закони та нормативно-правові акти, що регулюють діяльність психологічної служби, можуть сприяти формуванню толерантності, якщо вони включають принципи рівності, захисту прав людини та недискримінації.

2. Політичний клімат: стабільність політичної системи та підтримка правопорядку з боку держави створюють сприятливі умови для формування толерантних підходів фахівців. Політика, що підкреслює важливість прав людини, культурного різноманіття та соціальної справедливості, також сприяє розвитку толерантності [15].

3. Культурні та соціальні норми: у суспільствах, де цінуються рівність, повага до різноманіття та права людини, правоохоронці будуть більше схильні до толерантної поведінки. Культурні та соціальні норми, які підкреслюють важливість взаємної поваги і співіснування, мають значний вплив на формування професійної толерантності [37].

4. Освітня політика: загальна система освіти, яка включає навчальні програми, спрямовані на розвиток толерантності, громадянської відповідальності та розуміння культурних відмінностей, сприяє формуванню толерантних установок у майбутніх працівників правоохоронних органів [39].

5. Медіа та громадська думка: засоби масової інформації, які популяризують толерантність, взаємоповагу та соціальну відповідальність, можуть впливати на формування позитивного образу толерантної поведінки серед правоохоронців. Громадська думка також відіграє важливу роль у підтримці або критиці певних професійних практик [38].

6. Міжнародні стандарти та рекомендації: участь у міжнародних програмах та виконання міжнародних зобов’язань у сфері прав людини може сприяти підвищенню стандартів професійної толерантності.

7. Соціально-економічний стан країни: стабільна економічна ситуація, низький рівень соціальної напруги та доступність соціальних послуг сприяють створенню умов, у яких толерантність стає важливою цінністю у професійній діяльності.

8. Глобалізація та інтеграція: процеси глобалізації та міжнародної інтеграції сприяють поширенню ідей про важливість толерантності, культурної взаємодії та співіснування різних етнічних і соціальних груп, що впливає на професійну діяльність на макрорівні [39].

Отже, поняття толерантності розуміється як відсутність або ослаблення реагування на який-небудь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу.

Професійна толерантність, як важливий аспект діяльності фахівця, формується під впливом численних факторів, що діють на різних рівнях — від особистісного до макросоціального. Розвиток цієї якості у фахівців залежить від особистісних рис, комунікативних навичок, мотиваційних установок, організаційної культури, законодавчої бази, а також соціокультурних і політичних умов.

Взаємодія цих факторів сприяє формуванню толерантної поведінки, яка є невід'ємною складовою професійної етики та ефективної професійної діяльності.

На мікрорівні важливу роль відіграють особистісні якості та професійні навички, які сприяють розвитку здатності до конструктивного спілкування, ефективного саморозвитку та саморефлексії. На середньому рівні фактори, такі як організаційна культура, стиль керівництва, етичні норми та підтримка колег, формують сприятливе середовище для розвитку толерантності. На макрорівні вплив законодавчої бази, політичного клімату, соціальних норм і міжнародних стандартів створює загальні умови, що сприяють підтримці та розвитку професійної толерантності.

РОЗДІЛ 3
МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ КОЛЕКТИВУ ЗАКЛАДУ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВТІИ)

3.1. Методика формування професійної толерантності фахівця: головні аспекти, підходи та прийоми

Професійна толерантність – це особиста якість фахівця, яка є запорукою доброзичливого та комфортного клімату в колективі. Терпимість до інших членів колективу, вміння зберігати спокій та контролювати свої емоції, вміння налагоджувати комунікацію на принципах взаємоповаги, вміння слухати та сприймати чужу думку – це ті ознаки толерантності, які необхідні кожному, хто працює в колективі.

Основи професійної толерантності закладаються під час навчання у вищих навчальних закладах. Проте, справжній рівень сформованості її досягається вже в процесі залучення фахівця до колективу та до здійснення професійної діяльності.

Якщо в колективі є посада психолога, який працює над згуртуванням всіх працівників та створенням комфортного мікроклімату в закладі, то частково формування професійної толерантності перекладається на нього. Проте далеко не кожна організація може собі дозволити за штатним розкладом чи специфікою діяльності введення посади психолога. В такому випадку, можна самостійно працювати над самовдосконаленням, або стимулювати розвиток такої толерантності в інших членах колективу. Наприклад, якщо керівництво бачить проблеми, пов’язані з нетерпимістю в міжособистісних відносинах, розладом комунікації, то воно може стимулювати формування толерантності в середині колективу.

Але варто враховувати, що будучи демократичною цінністю й маючи соціальне коріння, толерантність формується поступово, день за днем. Це складний, тривалий процес, що проходить такі стадії:

- загальна поінформованість щодо того, з ким установлюються відносини (особистість або група);
- формування позитивного уявлення про цю особистість/групу;
- спілкування шляхом обміну думками з виявленням подібностей і відмінностей;
- домовленість про взаємоповагу до відмінностей та ідентичності (етнічної, соціокультурної, індивідуальної, статевої), визначення принципів та умов спілкування, співробітництва і співіснування, виявлення подібностей і розходжень;
- формування ефективних відносин: перехід від етапу пасивності, від простого співіснування до етапу активності, спільної участі, кооперації, взаємодії.

На початковому етапі варто остерігатися формування ґрунтовного враження про певну людину/групу або остаточних висновків, незалежно від джерела інформації, будь то офіційний документ, мас-медіа, інша людина, група осіб, але необхідно враховувати те, що:

- у кожної людини існує власне сприйняття навколишнього світу, у тому числі іншої людини;
- людина не може адекватно сприймати іншого;
- інший може бути захищатися від спроби пізнати його;
- інформація, передана по ланцюжку, змінюється залежно від кількості осіб, що беруть участь у її передачі. Чим довше ланцюжок, тим більшим змінам підлягають ці відомості;
- початкова психологічна установка на враження від особистості/групи, заснована тільки на інформації з різноманітних джерел, без безпосереднього сприйняття, може породити подальші перешкоди, більше того, може стати згубною.

До ефективних методів формування професійної толерантності можна віднести наступні:

1. Формування позитивного уявлення про суб'єкт.
2. Домовленість про взаємоповагу
3. Установлення ефективних відносин - перехід з пасивної фази у фазу дієвості.

Кожен метод містить обов’язкові етапи (елементи), а саме: уважне слухання, зворотній зв’язок, оцінка результату, похвала.

3.2. Діагностика рівня сформованості професійної толерантності в колективі, на прикладі закладу позашкільної освіти (КЗ «Центр туризму» ЗОР)

Перевірити результат постійної роботи над формуванням професійної толерантності в колективі, можна шляхом здійснення методик психологічного розбіру ситуацій, проведення тренінгових засідань. Та найтрадиційнішим залишається метод анкетування та тестування.

При цьому, чим лаконічніше та простіше буде тестування, тим більше вірогідність того, що учасники опитування його пройдуть легко і з позитивними відчуттями. Адже складні та незрозумілі формулювання, затяжні питання, що потребують розгорнутих відповідей, чи велика кількість запитань можуть викликати втому і навіть роздратування.

Для перевірки рівня професійної толерантності, ми провели тестування «Оцінка й самооцінка – на скільки ви толерантні до оточуючих» в колективі закладу позашкільної освіти КЗ «Центр туризму» ЗОР. Тестування було проведено серед фахівців, які мають різні посади, різний професійний стаж та відносяться до різних вікових категорій.

Так, учасниками була молодь 24-36 років, фахівці середнього віку 37-45 років та старші співробітники, віком від 46 до 64 років.

Всього прийняло участь 22 особи, 14 – молодого віку, 6 – середнього, 2 – старшого віку.

Всі учасники пройшли тест «Оцінка й самооцінка – на скільки ви толерантні до оточуючих» (в гугл-формах, за посиланням https://forms.gle/ERpKpLkvkvwxrdnw5), який містив такі запитання:

1. Якщо над Вами грубо пожартували, яка Ваша реакція?

а) сприймаєте цей як жарт;

б) ображаєтеся.

2. На ваш погляд, люди, які з вами дуже добрі, роблять це, дбаючи лише про свої інтереси?

а) так;

б) ні.

3. Вас дратують люди, які об'їдаються на святі?

а) не дуже;

б) так, більше їх не запрошу.

4. Якщо приятель, що був представлений у вашій компанії, намагається стати центром вечірки, що ви про нього думаєте?

а) який нахабний;

б) ви вдячні.

5. Ваша досить нудна подруга досить часто просить піти з нею до лікаря, за покупками. Що ви відповісте на її прохання?

а) іноді можна було б сходити й самій;

б) я зайнятий(а).

6. На вечірці хтось починає описувати переваги минулих років, говорячи про застарілі ідеали, які ви вважаєте давно віджилими. Як ви відреагуєте?

а) скажете, що його/її думка образлива стосовно ваших демократичних поглядів;

б) не станете слухати й постараєтеся піти якомога швидше.

7. Як ви відреагуєте, якщо довідаєтеся, що ваша подруга викликає ревнощі дружини вашого колеги?

а) мені все одно;

б) такі припущення мене ображають.

8. Якщо ви організували гру із друзями, то прагнете:

а) щоб грали все;

б) тільки ті, хто знає гру.

9. Що ви думаєте про екстравагантних людей?

а) навмисно поводяться так;

б) відрізняються від звичайних людей.

10. Яка у вас думка про людину, що втратила роботу?

а) з кожним може статися;

б) напевно, не виконував своїх обов'язків.

11. Відвідуєте людей, ідеї, культура й стиль життя яких протилежні вашими?

а) рідко;

б) часто.

12. Чи вважаєте ви «дурістю» пропозиції тих, хто хоче врятувати наркоманів?

а) так;

б) ні.

13. Чи часто вам доводиться підвищувати голос для підтримки своєї точки зору?

а) так;

б) ні.

14. Вам подобаються новини?

а) так;

б) ні.

15. Чи згодні ви з тим, що багато людей не можуть виконувати свій професійний обов'язок?

а) так;

б) ні.

Результат розраховується наступним чином. За відповіді нараховуються бали, у відповідності до таблиці 3. 1.

Таблиця 3.1

Шкала оцінювання відповідей респондентів тестування «Оцінка й самооцінка – на скільки ви толерантні до оточуючих»

№ питання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Варіант відповіді - 1 бал	а	б	а	б	б	б	а	а	б	а	б	б	а	а	б
Варіант відповіді 0 балів	б	а	б	а	а	а	б	б	а	б	а	а	б	б	а

Оцінка результатів, за сумою балів, відповідно до даних таблиці (в гугл-формах респонденти бачили свої результати, так як підрахунок налаштовано автоматично):

- Респонденти, що набрали від 10 до 15 балі: обдаровані значною гнучкістю розуму і здатні розпізнати жорстоке ставлення. Поважають думки й учинки, що відрізняються від їхніх, за умови, якщо вони не шкодять їхній волі - інакше людині доводиться тактовно втручатися. Терпіння вище за середнє. Можливо, така широта поглядів обумовлена високим рівнем культури або тривалим перебуванням за кордоном. На жаль, ті, хто таку людину погано знає, приймають толерантність за слабкість, намагаючись мати з цього вигоду.

- Респонденти, що набрали від 5 до 9 балів: толерантні люди, здатні зрозуміти погляди, відмінні від своїх. Їм подобається порівнювати свої ідеї з ідеями інших. Навіть якщо ситуація дуже напружена, вони намагаються не бути занадто агресивним. Але перед невихованістю й брутальністю їх

терпіння знижується, і вони не втратять можливість сказати правду тим, хто їх зачепив.

- Респонденти, що набрали від 0 до 4 балів: дуже прямолінійні, у них є чіткі принципи, які вони жорстко відстоюєте навіть тоді, коли немає необхідності. Їм важко спокійно говорити з кимось, хто дотримується протилежних поглядів. Легко збуджуються через дріб'язок і починають кричати. Яка б не була атмосфера, завжди намагаються нав'язати свою точку зору, а якщо не виходить, йдуть, грюкаючи дверима. Їх поведінка рідко викликає симпатію.

Аналіз результатів тестування показав, що в колективі КЗ «Центр туризму» ЗОР :

- 55 % (12 людей) набрали від 5 до 9 балів, а отже вважаються толерантними, при цьому не жертвують своїми інтересами;
- 45 % (10 людей) набрали від 10 до 15 балів, відрізняються високою толерантністю, яка часто навіть може шкодити інтересам самої людини.

І жодної люди в колективі не виявлено, яка б набрала менше 5 балів, і проявила нетолерантні риси.

Співставляючи із реальністю отримані дані, можна сказати, що дійсно, в закладі низька плинність кадрів, багато молоді, при цьому великий відсоток людей пенсійного віку. Але не зважаючи на велику вікову різницю, в закладі постійно проводяться спільні колективні заходи, до війни – подорожі. І тому не дивно, що в колективі визначено високий рівень професійної толерантності.

Звісно, для більш повної картини, необхідно аналізувати та тестувати колектив систематично та комплексно, використовуючи різні методики. Проте навіть такі прості тестування вже можуть допомогти виявити «проблему» в колективі та сформувати кроки до її вирішення. Наприклад, можна періодично використовувати такі вправи, як «Коло толерантності», «Перевзутись у чужі черевики», «Снігова куля», «Діалог без слів». Це

методики, націлені на формування емпатії, порозуміння, вміння слухати, бачити, сприймати партнера, які підвищують вербальні та невербальні зв'язки в середині колективу та закріплюють голові принципи толерантності.

На основі зроблених висновків, керівництво, разом із психологом закладу (така посада передбачена в даному випадку в штатному розкладі), мають розробити подальшу стратегію із формування та розвитку професійної толерантності. Особливо уважним потрібно бути, при виборі методик формування терпимості один до одного людей різних вікових груп, та фахівців на посадах керівник-підлеглий. Адже такі протилежні «підгрупи» мають зазвичай найскладніші взаємовідносини, а комунікація складно налагоджується.

Отже, професійна толерантність – гнучке поняття, рівень сформованості в колективі якого має постійно діагностуватись та закріплюватись. Адже від сформованості професійної толерантності залежить міцність колективу, наявність сприятливого мікроклімату, комфортні психологічні умови для розвитку кожного фахівця, плинність кадрів.

При правильному підході та вчасній діагностиці та виявлені проблем, можна в кожному колективі розробити план дій, для усунення проблем, та утворення толерантної спільноти, кожен учасник якої проявляє до іншої взаємоповагу та терпимість. Для цього рекомендується проводити тестування, опитування колективу, робити аналіз результатів тестування, складати план дій, задля формування та розвитку професійної толерантності.

ВИСНОВКИ

В результаті теоретичного та емпіричного вивчення психологічних особливостей професійної толерантності можемо зробити наступні висновки:

1). Толерантність – це складне соціокультурне явище сучасного світу, яке формувалось ще з античних часів. Перші визначення актуальності толерантності людини висували філософи стародавнього світу (Сократ, Аристотель), не втратило питання толерантності актуальності й в сучасній науці.

2). Головна характерна ознака толерантності –терпиме ставлення до іншої людини, до іншого чи альтернативного погляду на життя, інших смаків та вподобань, релігійних думок, тощо. В професійна толерантність – це здатність спокійно сприймати критику та іншу думку співробітника, керівництва, колеги, клієнта; вміння з повагою ставитись до праці інших в колективі, приймаючі як сильні, так і слабкі сторони своїх колег, без негативних емоцій чи проявів нетерпимості.

Водночас, професійна толерантність є проявом активної життєвої позиції, яка формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини-професіонала, виявляється в людському намірі досягнути порозуміння та гармонії різних мотивів, орієнтацій та думок без застосування сили.

3). Професійна толерантність також базується на толерантності ділового спілкування та професійній комунікації спеціалістів. Виходячи з цього спеціаліст має бути готовим до ефективної та продуктивної взаємодії в колективі, мати мотиваційно-смислову налаштованість на рівноправне спілкування тощо.

4). Емпіричне дослідження професійної толерантності на прикладі працівників закладу позашкільної освіти здійснювалось відповідно теоретичних позицій феномену з використанням методики експрес-опитувальника ««Оцінка й самооцінка – на скільки ви толерантні до оточуючих».

5). Проаналізувавши результати емпіричного дослідження професійної толерантності в колективі закладу позашкільної освіти, ми встановили, що нормальний, правильно сформований рівень професійної толерантності визначається у 55% колективу. 45 % колективу толерантно ставляться до інших, готові терпимо сприймати будь-які ситуації. Проте прояв надмірної толерантності, часто не на користь собі, це говорить про недостатній рівень професійної толерантності, і необхідність подальшої методичної та системної роботи, із розвитку такого толерантного ставлення до інших, яке відбуватиметься в гармонії, з урахуванням власних інтересів. Адже знецінення особистих прагнень, прийняття позицій інших людей, за рахунок власних, це та жертва, яка призводить до професійного вигорання та спустошення. Розвиток же професійної толерантності має відбуватись гармонічно, так, щоб кожен член колективу відчував свою значимість.

Перспективою дослідження є подальше вивчення окремих аспектів професійної толерантності. Вивчення особистісних, соціальних та культурних факторів, що визначають рівень професійної толерантності, з метою кращого розуміння механізмів її формування. Також, в перспективі, доповнити дослідження можна більш глибокими методиками, розробленими для системного підходу в формуванні та розвитку професійної толерантності у будь-якому колективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова О. Ф. Толерантність як особистісна складова майбутнього вчителя у контексті гуманістичних цінностей. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 2007, №34: С.119-123.

2. Балахтар В. В. Соціально-психологічні особливості комунікативної толерантності фахівців соціальної роботи на різних стадіях професійного становлення. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2018, №3 (14). С. 7-14.

3. Балл Г. О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства. Київ: Видавництво ПП «СДК», 2017. 204 с

4. Брюховецька О. В. Психологічні особливості аутотолерантності як одного з компонентів професійної толерантності керівників загальноосвітніх навчальних закладів. *Вісник післядипломної освіти*, 2015, №15: С. 189-199.

5. Брюховецька О. В. Психологічні особливості толерантності до невизначеності в управлінській діяльності як однієї зі складових професійної толерантності керівників загальноосвітніх навчальних закладів. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць, 2015. № 27.

6. Гайдук Г. А. Детермінанти показника рівня педагогічної толерантності серед педагогічних працівників з різною мотивацією до досягнення успіху. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки, 2016, №5 (1). С. 44-48.

7. Гайдук Г. А. Мотиваційно-смислові чинники професійної толерантності педагога. *PhD Thesis*. Луцьк, 2019.

8. Гайдук Г. А. Факторна структура мотиваційно-смислових особливостей особистості як передумови її толерантної поведінки. Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць" ", 2016, №34. С.69-79

9. Галян І. Особистісні предиктори толерантності до невизначеності майбутніх педагогів. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2023, № 10: С. 137-155.

10. Ганаба С. Толерантність як визнання суверенності іншого. *Толерантність у системі цінностей сучасної особистості*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, приуроченої до Міжнародного дня толерантності. м. Маріуполь, 12 листопада 2021 року. Маріуполь: ДонДУВС, 2021. С.39-42.

11. Гладуш Г. В. Формування толерантності як основи позитивних міжособистісних стосунків у підлітковому віці. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць, 2011, №12. С. 241-249.

12. Григор О. О. Проблеми досягнення консенсусу між державою і суспільством на підставі терпимості й толерантності. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,* 2015. №37. С. 85-98.

13. Губа Н., Гладких Ж. Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності. *Psychological Prospects Journal*, 2018, №32. С. 97-108.

14. Декларація принципів толерантності, схвалена Генральною конференцією ЮНЕСКО на 28-й сесії в Парижі 16 листопада 1995 року. 14 с.

15. Кічук Н. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія як пріоритет педагогіки толерантності та особистісно-професійної підготовки майбутнього фахівця. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Педагогічні науки, 2019, С. 99-104.

16. Клячковська, Р. В. Толерантність–важлива складова успішності людини. *Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі*: зимові диспути: тези доп. II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 4-5 лютого 2021 р. Дніпро, Україна, 2021.Т. 1.502 с.

17. Козирєв М. П., Козловська Ю. Р. Професійне становлення фахівця в умовах вищого навчального закладу. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ* (серія психологічна), 2013, №1: С. 305-313.

18. Козлова О.Г., Гребеник Т.В. Формування толерантності у процесі громадянського виховання студентської молоді.

19. Кравченко І. А. Значення толерантності в особистісно-професійному розвитку майбутнього психолога. *Вісник післядипломної освіти*, 2011, №3: С. 324- 331.

20. Логвинчук В. В. Толерантність як ціннісна детермінанта політичної культури. Київ, 2007. 24 с.

21. Ляпунова В.А., Функції толерантності як соціально значущої цінності. *Збірник наукових праць Мелітопольського державного педагогічного університуту ім. Б. Хмельницького*, 2021.

22. Палько І. М. Когнітивний компонент у структурі моделі формування міжкультурної толерантності у професійній підготовці соціальних педагогів. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 2015, № 4 (82). С. 108-112.

23. Педагогічні науки, 2012, №19 (1). С. 31-35.

24. Психологічний словник. Авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова. За ред. Н. А. Побірченко. Київ: Науковий світ, 2007. 27 с. 60

25. Романовський О. Г. Педагогічні умови формування толерантності у майбутніх психологів у вищих навчальних закладах. *Теорія і практика управління соціальними системами*, 2010, №3. С. 29-32.

26. Романчук О. М. Соціальна толерантність як фактор суспільної свідомості. *Проблеми середовища*. 2004. № 1 С. 87–91.

27. Сороченко О. Толерантність осіб з різним рівнем психологічної проникливості. *Перспективи та інновації науки*, 2024, №1 (35). С. 675-683.

28. Стрільчук О. В. Вплив толерантності до невизначеності на професійно важливі риси сучасного керівника. 2024. *PhD Thesis*. Тернопіль, ЗУНУ.

29. Терещенко К. В. Соціально-психологічні детермінанти толерантності персоналу організацій у контексті розвитку організаційної культури. *Актуальні проблеми психології*: зб. наукових праць Інституту психології імені ГС Костюка НАПН України / ред. кол.: С.Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. Київ. Алчевськ: ЛАДО, 2014, С. 20-24.

30. Терещенко К. В. Толерантність як чинник розвитку організаційної культури закладів освіти. *Актуальні проблеми психології*, 2013, №39.1: С. 16-18.

31. Тищенко С. П. Толерантність. *Енциклопедія освіти* / акад. пед. наук України ; головн. ред. В. Г.Кремень. Київ, 2008. С. 912– 913.

32. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості. Одеса, 2009

33. Третьякова Е. Н. Толерантность как духовно-нравственное качество личности. 2011. 19 с.

34. Ханстантинов В. О. Належне врядування як умова формування культури толерантності. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 2014, №8: С. 280-282.

35. Ханстантинов В. О. Необхідність толерантності. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія*. Сер.: Державне управління, 2010, 130, Вип. 117: С. 133-136. 61

36. Ханстантинов В. О. Толерантність у політично нестабільному суспільстві. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 2010, № 52. С.13-16.

37. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.

38. Шаюк О. Я. Мотиваційно–ціннісний компонент толерантності особистості. Збірник наукових праць. *Проблеми сучасної психології*, 2011, №11. С.932-944.

39. Шаюк О. Я. Професійна толерантність студентів-гуманітаріїв: сутність, структура, особливості формування. *Психологія і суспільство*, 2020, №1: С. 78-89.

40. Якібчук М. І. Толерантність як орієнтир сучасної освітньої політики. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*.